

масова
художня
бібліотека

Т-465-с.п.

11550

МАРКО ЧЕРЕМШИНА

СЕЛО ПОТЕРПАЄ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

Ціна 15

МАРКО ЧЕРЕМШИНА

СЕЛО ПОТЕРПАЄ

ПЕРЕДМОВА Й ПРИМІТКИ
М. НЕДУЖОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 ОДЕСА

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Укр. Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Президія Інституту Т. Шевченка ухвалила друкувати в серії масових видань за редакцією дійсного члена Інституту

*Директор Інституту
Академік Дм. Багалій*

Укргол. № 479-Д. Зам. № 3922. 2 арк. (ОСТ 364 А6) Тир. 20000 пр.

„Укрполіграф“. 6-та держдрукарня ім.Томського. Одеса, Жовтень 1930

„З кожної хати люди втікають, працю виносять. Але худібка найперша. Женуть її на дорогу, аби хлопці гуртом далі гнали. За нею бабки на одних возах, а діди на других. Самі такі, що ходити не годні, що їх треба нести. Сільські каліки з дідами разом. За ними діди на однокінках. Що віз дітей, то одна неня їх сокотить¹⁾, плакати не дає. Відтак все, що путерю²⁾ має, у верітках та ліжниках маєтки двигаеть“.

Тремтить з жаху, потерпає³⁾ село, залишаючи рідні оселі, а небавом —

„де руки робили, там град гранатів, де газдівка⁴⁾ була, там земля трісла“. („Село потерпає“).

Руїна лише вступала у свої права. Чужоземна інвазія, розлючаність війська, перманентні евакуації — до-щенту нищили галицькі села. Нечувані насильства, що їх допускалися військові всіх сторін, за уявлювану зраду, за ослух, за всяку дрібничку — зовсім зносилювали населення.

Безборонність, почуття звірячого інстинкту самоохорони — родить часом героїку. Молоді гупули, зорганізувавши стрілецькі загони (пушкарів), боронять куточки своїх рідних Верховинських гір:

„Уже скрізь довкруги на долах видко було хмари димів та червону луну ночами, а Черемош зби-

1) Сокотити — доглядати.

2) Путеря — сила.

3) Потерпати — тремтіти з страху.

4) Газдівка — господарство.

рав із своїх сил легенів¹⁾ ...розсівав по селах на оборону“ („Перші стріли“).

І ворог обминав ці села, „цей небезпечний клин“, де із засідок, гірських шпилів і темних лісів над шляхом, могли почастувати його „кулями старих рушниць або камінним плиттям, або колодами, або бервенами“.

Пильнує село своїх оборонців, годує, шанує, розуміючи, що це єдиний, хоч може і тимчасовий порятунок. Пристосовуючись і догоджаючи у міру змоги всім, влаштувавши в такий спосіб хоч частково своє повне небезпеки життя, гуцульське село „поволі привикало до війни, гей до ярма“.

Але це до часу. Нещадна боротьба, озвірілість войовників не обминала жадного клаптика землі, усюди увійшла їх кривава руна. А безборонне населення гинуло від кулі, насильства, пошестей і всіх численних супутників злиднів.

„Були хати тесані, побої²⁾ гонтовані, вишневі садки, були повні перебійці, повні цари³⁾“...

— а тепер:

„Собаки... віють на ліси, на гори...“

„Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня“, повна пошесних хворих. Лиш двоє живих на все село — стара баба і молоде дівча — доглядають останніх хворих, що один по одному конають.

І стояли такі трупарні — села підчас війни, за-

¹⁾ Легінь — парубок.

²⁾ Побій — гонтовий дах.

³⁾ Перебійці і цари — перегородки і засіки.

лишені самим собі. І лишень випадком потрапляла туди жива людина, часом каліка чи сліпечь жовнір, син колишнього газди, що своє знівечене життя приплентав кінчити на батьківському хлібі.

Жахливим картинам трагедії свого лишеного на поталу народу, сплюндрованої своєї країни і присвячені подані у цій збірці новелі Марка Черемшини.

Батальна тематика, обрана письменником для своїх творів, могла б дати багатий і вдячний матеріал для докладного висвітлення воєнних часів і всіх зв'язаних з ними подій, для глибокого відображення соціально-економічних процесів.

Натомість спостерігаємо в коротеньких новелах Черемшини поданими лише вражіння, образно, мальовничо-оформлені. Майже зовсім безфабульні його новелі не мають і сюжетного чіткого стрижня, навколо якого скомпоновано і укладено було б динамічну, дійову частину його художнього матеріалу. Це справжні малюнки, — за найкращий зразок яких може правити новеля „Село потерпає“.

Поданий у формі імпресіоністичних (фр. *impression*—вражіння) етюдів, широко вживаних, як в західно-європейській, так і українській модерній літературі, художній матеріал Черемшина дає переломленим через психіку своїх персонажів, селян-гуцулів, їхньою ж говіркою, наче устами самих гуцулів. Обсяг цього матеріалу, як інтелектуального, так і образного, витримано письменником у тісних рямцях загального та психічно-психологічного розвитку гуцульського селянина.

Таке намагання як найповніше відтворити соціальну групу, взяту за об'єкт художнього втілення, — у письменників кінця XIX і початку XX сторіччя¹⁾, коли інтерес до соціальних проблем у їх суті ставиться значно глибше, ніж раніш — призводить до потреби можливо характерніш висвітлити зображуване соціально-побутове середовище.

Поступово, в зв'язку з загальною демократизацією життя і до письменства з його чисто літературною мовою втискається „демократичний“ діалект, — народня говірка, міський говір, різні професійні діалекти та жаргони, — що мають служити згаданим меті як найдокладніше подати окремого чи групового персонажа.

Отже, потреба і мовної характеристики даного середовища висунула перед письменниками проблему відтворення соціально-стилевого оточення.

Порівняно соціально нечіткі літературно-стилістичні категорії замінюються в художньому творі яскравими соціально-діалектичними формами. Письменники, що беруть на себе таке завдання, роблять естетичну установку на зіставлення твору з живою мовною практикою певного соціального прошарку.

В залежності до цього побудовується і конструктивний бік твору. Настанова робиться відповідно соціальної практики мовних взаємин і умов побуту, переважно, на усний монолог, перерізува-

¹⁾ В Росії — Вс. Іванов і інш., як Бабель, Арт. Веселий, Л. Леонов, М. Зошенко, у поляків — Виснянський, Тетмаєр, в Америці — О. Генрі і багато інших.

ний діалогом, чи на діалогізацію монологу, чи внутрішній монолог, тобто, коли персонаж наче розмовляє сам із собою, чи з іншою дієвою особою.

Це саме вже викликає певну специфіку мови, що, як у Черемшини, прикладом, особливо впадає в вічі.

Лексичний бік, семантичні і синтаксичні конструкції твору імітують побутові мовні форми гуцульської говірки:

„Не тото буря, що ліса не скорчувала, не тото кішня¹⁾, що коси не вищербила, не тото бійка, що душі не згубила — але тото битва, що горами мече, але тото різня, що кров'ю дебри мулить, але тото баталія, що в один мах людей в шуки складає“²⁾).

Обмеженням, яким він є у гуцула, лексиконом слів, чисто селянського мовного вжитку, передає Черемшина надзвичайно конкретний характер його мислення. Образно-семантична сторона витримано перебуває в найтіснішому зв'язкові з соціально-побутовими умовами.

Коли приглянутися до Черемшининої семантики, то з різною виразністю впадає в вічі соціальна її обумовленість.

Все буття гуцула, весь його побут, виробничі відносини, всі його інтереси — замкнені в тісний світ гірської природи, з її своєрідним світом. Життя верховинського лісу з його, не менш за гуцу-

¹⁾ Кішня — косовиця.

²⁾ В шуки складати — складати сажнями.

лів правними мешканцями — оленями, сарнами, зайцями тощо — ось той світ, що викликає і взагалі може викликати в уяві гуцула якісь аналогії, певні порівняння.

Над усім панує властиве первісній уяві уособлення (антропоморфізація) явищ природи, зразки якого подібуємо у Черемшининих творах. Надзвичайно цікавим з цього боку є, згадуваний вже з іншої нагоди, початок новелі „Село потерпає“:

...„небо позіхає.

Луна... спати не давала, гранею ребра припікала, лице черленила. На горах припочивала, черлений пояс розперізувала, криваві згарди над селом розстелювала, яснії коси розплітала, перловими хмарами розвивала, гребенистими руками неба досягала“.

Дуже характеристичними для соціально-мовної системи гуцула є його образний інвентар. Він не багатий, але надзвичайно яскравий своєю специфікою. Це порівняння, що, переважно, взяті з життя лісу:

„Високий, як ясень, козак“; „Він замовк і повалився, ...гей перепиляний явір“. „Вбігає Анничка, як смерічка інеєм заморожена“.

Друга характерна група порівнянь джерелом своїм має світ лісних тварин, так добре також знайомих гуцулові:

„Дівчина дрижала, як сарна“, „Стрілець обертав на сіні свою, гей би оленячу, твар спичасту“, „Його маленька, гей заяча твар“.

Інші порівняння живляться матеріалом чи професійного вжитку селянина-гуцула — з практики дроворубів, як прикладом:

„Плазувало село голосами по скалах та бердах, як би тесало сталевими сокирами дзвінки протеси яворові“,

чи: „Ніс зробився спичастим, гей клинок на білій стіні“ — чи побутово-господарчі, як прикладом:

„Петро краяв себе жалем, як хліб гострим ножем“ — чи:

„Отік ¹⁾ замкнув своє серце залізним замком, отік колодою прикинув смуток, отік застигав у тузі“.

Крім цих порівнянь, взятих з близько знайомого гуцулові оточення, подибуємо в новелях Черемшини і новіші, що повстали вже з війною, в наслідок нових вражінь:

„Оті печі, що село вигрівали, лежать тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами“.

Користуючись з народньої говірки, відтворюючи семантично-синтаксичні її форми, Черемшина, щоб надати ще більшої місцево-гуцульської яскравости своїм творам, більшої льокальності їх, скомпонував їх відповідно до ритму народніх голосінь.

Малюючи жахні для селянина події — господарчої, фізичної і моральної загибелі, що їх він звик

¹⁾ Отік — неначе.

вкривати традиційними тужливими народніми голосіннями — Черемшина імітує в художній формі ці голосіння, розгортаючи перед читачем жмуток синтетично охопленого життя гуцула. Ця риса, така характерна творчості Черемшини, — цього справжнього плакальника улюбленої йому Гуцульщини — надає виключної характеристичности його гуцульським малюнкам.

Відтворюючи у пляні імпресіоністичної новелі з можливою повнотою ці характеристичні риси соціального середовища, що його взято за об'єкт, Черемшина, уникаючи будь якого свого втручання, і прагнучи таким чином до найбільшої безсторонності, все ж дає де в чому пізнати і його письменницьке обличчя.

Як майже за кожною „діалектичною“, чи „жаргонною“ формою художнього твору можна спостерегти загально-літературну систему даної доби чи митця-індивіда, так і у Черемшини ця літературна система з привнесеними туди індивідуальним творчим обличчям самого письменника — позначається на його творах.

Серед суцільного контексту народньо-стилевого гуцульського середовища, надзвичайно вміло дотриманого Черемшиною, в його новелях зустрічаємо уступи, позначені творчою особистістю письменника, як представника певної мистецької течії:

„Ватра з печи літала по хаті, як мотіль білий. Здитаючися із смертю над головами бадіків, здригалася і ховалася у бабиних

голубих очах, як у теплицях глибоких“, („Село вигибає“)

чи:

„З-над війтової голови рвався проміник свічки до Петрового ж лиця, кружляв по ньому і нагле затремтів, наче збоювся, та й блід і утікав швидко на цвітучі двома чічками¹⁾ Анничкині очі“,

чи:

„На Петровому лиці виступали круглі рум'янці, як п'ятна червоні і, тремтячи, більшали, як брижі²⁾ на воді“,

чи:

„Як заздів того місяць, то перепуджений без одежини високими пляями³⁾ з гір утікає і крайній горі блідими пальцями порожнє село показує, а село постиває“. ⁴⁾

Ці місця, що позасвідомо втислись у монолітний контекст народньої говірки, дають змогу ясніше викрити мистецьку суть письменника.

Коли з жанрової форми його творів (новель), з оформлення матеріялу способом фіксації вражень, — виступають характерні властивості письма Черемшини, то з вищенаведених уступів, — де крізь об'єктивну (подану наче не від письменника, а через сприймання гуцула) тканину твору прорва-

1) Чічка — квітка.

2) Брижа — рос. зыбь, рябь.

3) Плай — стежка в горах.

4) Постивати — застигати.

лася авторова особистість—можна ще певніше говорити про письменниковий спосіб бачити світ.

Ці місця відкривають в письменникові увагу до індивідуального сприйняття, залюблення у миготінні світлового променя, гри світла і тіні, що — як і оперування цілком модерніми художніми фігурами, поруч згаданих жанрово-стилевих особливостей — творить характеристичні особливості імпресіонізму, представником якого, поруч Стефаніка, Коцюбинського, Васильченка і інших, є в українській літературі і Черемшина. ✓

І хоч техніка імпресіонізму, обґрунтована на науково-досвідніх досягненнях доби розвиненої буржуазної культури, в цілому, не є явище западницьке, а навпаки — поступове, проте, те ідеологічне спрямування, що її супроводить, часто-густо не має ознак соціальної поступовості.

Зв'язуючи свою тематику з актуальними, наболілими питаннями околицької соціальної дійсності, Черемшина змальовує гуцульського селянина, не як об'єкт експлуатації, не як складову частину недосконалого соціального ладу, а як жертву злиднів, несправедливості. Найнещасніші представники гуцульського села — основні письменникові персонажі — виведено у фазі найбільшої безвихідности їх стану. Намагання яко мога неутралізувати своє емоційне ставлення до фактів, чи, коли його й помітно, то воно далі співжалісного ставлення нічого не виявляє — свідчить про крайню громадську безпорадність Черемшини, а звідси й про його клясову пасивність, за якою ховається песимізм і дезо-

рієнтованість розгубленого дрібно-буржуазного інтелігента.

Обравши такі сюжети, як війна, голод, смерть — письменник розробляє їх в найзагальнішому вигляді, не розкриваючи тих глибоких соціально-політичних коріннів, що їх викликали, як і не спиняє читачевої уваги на тих чинниках, що могли б змінити їх. Такого ґатунку об'єктивізм на певному ступені може перетворитися на чинник соціально-небезпечний.

Творчість Черемшини своїм соціальним значінням стоїть якраз на межі цього небезпечного стану.

Тікаючи від життєвої ситуації в естетичне замилювання народньо-стилевим оточенням, виключно уважна, з ознаками самодовільності, імітація гуцульської семантики та народніх голосінь, що починають жити життям „для себе“ — ось ті ознаки, показові симптоми, що позбавляють Черемшинині твори чіткої соціальної їх функціональності. Замість того, щоб активізувати, орбанізувати читачеві емоції, творчість Черемшини зупиняє їх (емоції) саме на тому місці, коли пересічний читач всі свої почуття зосередить навколо співжалисливого, співчутливого ставлення до „знедолених“ письменникових персонажів і у своїй свідомості сконстатує „дійсно“ безпорадний стан гуцульського „селянства“.

Додамо ще кілька уваг до авторової мови. Як згадувалось, Черемшина користується в своїх новелях діалектом Гуцульщини й Покуття, що мають

свої відміни не лише проти загально-літературної мови, але й проти відомих нам говірок Наддніпрянської України. Пóдамо тому головніші фонетичні й морфологічні особливості цих говірок, щоб полегшити процес читання й розуміння Черемшининих творів.

ГОЛОВНІШІ ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНІ.

1. Звук а (я) може переходити на є: дяк — дек. (ст. 27); втяла — втела (ст. 26); дякувати — декувати (ст. 28), прощай — прощей (ст. 28), як — ек (ст. 29); заляв — заклев (ст. 30), клятьба — клетьба (ст. 30), досягали — досегали (ст. 30), горячка — горечка (ст. 30); перетяла — перетела (ст. 32), жалібниця — желібниця (ст. 32); щасливий — щесливий (ст. 37), яку — еку (ст. 37), святосте — светосте (ст. 38), лежав — лежев (ст. 39), взяв — взев (ст. 48), князь — кнезь (ст. 44), покушай — покушей (ст. 47), потягни — потегни (ст. 47).

2. Приголосний ч і взагалі всі шелестові мають тенденцію пом'якшуватись: Анничько (ст. 32), червачька (ст. 30), чюла (ст. 33), щьиросте (ст. 38).

ГОЛОВНІШІ ОСОБЛИВОСТІ МОРФОЛОГІЧНІ.

1. Закінчення давального відмінку іменників жіночого роду — ою, — ею в гуцульській говірці дають — ов, ев: фоев (ст. 21), нев (ст. 32), своєв (ст. 38), темностей (ст. 38), собов (ст. 45), тугов (ст. 46), банушинов, кулешков (ст. 35).

2. Прикметники, що належать в інших українських говірках, як і в літературній мові, до м'яких відмін, в гуцулів мають тверді кінцівки: синий, сина, сине. Те саме стосується і числівника третій: за третою горою гремлять гармати“.

3. Рівнобіжно з указовими заіменниками цей, ця, це, той, та, те існують форми подвоєні: цес, цеся, цесе і тот, тотà, тоте (тото): „Не тото кішня, що коси не вищерибила“. (ст. 2) і інші.

4. У відміні заіменників вживаються скорочені форми: мні зам. мені, мнов зам. мною.

5. В 3-ій особі теперішнього і майбутнього часу вживане тверде т: говорить, робит тощо.

6. В 3-ій особі множини деяких дієслів зам. закінчення ат, ят — вживається ут (дрожут, блищут)¹).

М. Недужа.

¹) До кожної сторінки тексту у підвалі подано пояснення незрозумілих слів.

СЕЛО ПОТЕРПАЄ ¹⁾

За третьою горою небо позіхає.

Луна ²⁾ йому вночі спати не давала, гра-
нею ³⁾ ребра припікала, лице черленила. На
горах пропочивала, черлений пояс розпері-
зувала, кєрвавї зґарди ⁴⁾ над селом розсте-
лювала, яснії коси розплїтала, перловими хма-
рами розвивала, гребенистими руками неба
досягала.

А її пухкі стопи, де перебійці ⁵⁾, де газдів
двори, де хліба одєрки, де праця в чер-
тогах ⁶⁾.

А її дорога димом стелєна, жаром жарєна,
кулями значєна.

Де руки робили, там град гранатів, де
газдівка ⁷⁾ була, там земля трїсла.

Най село видить, най знає.

¹⁾ Потєрпати — трємтіти з страху.

²⁾ Луна (польське luna) — заграва.

³⁾ Грань — жар.

⁴⁾ Зґарди — прикраса на голову з монєт або з мета-
левих платївок.

⁵⁾ Перебійці — перегородки для зерна.

⁶⁾ Чертог — скриня.

⁷⁾ Газда — господар, газдівка — господарство.

За третьою горою небо стогне. Земля йому громи відобрала, його поріб'я кулями б'є.
Раз-у-раз.

Розступилися гори на два табори. Громами себе розсаджують, кременисті голови собі розбивають, ліси на тріски розколюють, ізвори¹⁾ людьми рівняють.

Заревіли гори, аж небо здригається, аж камінні скали лупаються.

Хто жиє, най гине.

Не тото буря що ліса не скорчувала, не тото кішня²⁾, що коси не вищербила, не тото бійка, що душі не згубила, — але тото битва, що горами мече, але тото різня, ще кервою дебри мулить, але тото баталія, що в один мах людей в шухи³⁾ складає.

Та й тото не гармати, що села не пожолobili, з глиною не змісили.

Під третьою горою вільшина пріє.

Від сонця відвертається, від села обертається.

Бо сонце покмітить, що мерців гойдає, чорну птаху над ним годує.

Бо село на ню збанує⁴⁾, що на шибеницю виросло, росохаті⁵⁾ голови має.

1) Ізвір — дике, заросле місце в горах; яр.

2) Кішня — косовиця.

3) В шухи складати — класти сажнями.

4) Банувати — тужити.

5) Росохаті — розвоєні віти.

Бо тота вільшиця ліс зосоружила ¹⁾, край дороги фоев ²⁾ смерть закосочила.

Що грубше гілля, то студене тіло, голова вломлена, душа душена.

Нехай село видить, нехай знає.

Від третьої гори розігналася селом ретельна говірка, аби люди з села геть виходили, бо вогонь буде. Неприятель на село гатить, військо його в селі зіпре, гарматами привітає. То на тім почастунку само собі військо принуку ³⁾ найде, а ти, хлопе, на бік, не заважай, ти варнуй ⁴⁾ життя, бо ті буде треба. Що завтякаєш ⁵⁾, бери з собою, квапся, не стій пнем, не жди смерти.

Як тоті хати вогонь перебудуть, то знак тому, що господарські, що село міць має.

Та віді ⁶⁾ тоті карабушки ⁷⁾ не видержуть кулі, віді розвалються і попелу не лишуть.

Волові нема до чого почухатись, не токмо гарматі.

Гей, люди, милуйтеся, на сволоки не дивіться, навкруг хат не крутіться.

Гей-би земля в селі задрожала, гей-би людей з себе скидала. З кожної хати люди

1) Зосоружити — зробити ненависним.

2) Фоя — глиця, тут — в значенні віточки.

3) Принука — припросини.

4) Варувати — берегти.

5) Завтякати — встигнути.

6) Віді — мабуть, либонь.

7) Карабушка — коробка.

втікають, працю виносять. Але худібка найперша. Женуть її на дорогу, аби хлопці гуртом даліше гнали. За нею бабки на одних возах, а діди на других. Самі такі, що ходити не годні, що їх треба нести. Сільські каліки з дідами разом. За ними діди на однокінках. Що віз дітей, то одна няня їх сокотить¹⁾ плакати не дає. Відтак всьо, що путеру²⁾ має, у верітках³⁾ та ліжниках⁴⁾ маєтки двигає. Відтак церковну марфу⁵⁾ несуть. Відтак пси гавкають, села не пускають.

Як вирокувало⁶⁾ село на крайню гору, то блідло, гей тото мохнате коріння, що вітер його із землі вирвав і на скалу кинув, аби мокло та й усихало.

Стадо ворін над селом крякало і в ті печери зазірало, де село свої добутки перед неприятелем спрятувало. Отік-би⁷⁾ тот чорний ворон на людську працю насівся, отік би він тій пригоді радувався.

Аж жовтий лист з дерев падав, так затряслася гора, коли на своїх плечах все село уздріла.

На дрібну травицю стариню сільську укла-

1) Сокотити — доглядати.

2) Путерія — сила.

3) Верітка — рядно.

4) Ліжник — ковдра з чистої шерсти.

5) Марфа — крам, добро.

6) Вирокувати — вийти, вирушити.

7) Отік — неначе.

дала, дітвору молоком частувала, маржинку¹⁾ в рот цілувала.

А довкруги лісам наказувала, аби тихонько шуміли, аби село дежше²⁾ не тривожили, аби його голубили, йому біль з серця відоймали.

Бо це село, гей старі двері з виглоданих одвірків, за свій поріг упало.

Як зазднів тото місяць, то перепуджений³⁾ без одежини високими пляями⁴⁾ з гір утікає і крайній горі блідими пальцями порожнє село показує, а село постиває⁵⁾.

А як маржинка з гори на колешіньки⁶⁾ подивилася і зарула⁷⁾ тоскно, то село у личко пісніє⁸⁾ і потерпає⁹⁾.

1) Маржина — худоба.

2) Дежче — дужче.

3) Перенудитися — перелякатися.

4) Плай — стежка в горах.

5) Постивати — застигати.

6) Колешінька — (зменш.) — повітка на вози і ін. реманент.

7) Зарути — заревти.

8) Пісніти — бліднути.

9) Потерпати — тремтіти з страху.

СЕЛО ВИГИБАЄ

Вже нема села, лише цвинтар.

Край цвинтаря трупарня під високою пелехатою смеречиною схована.

Глуха і німа стая гроби пасе...

Мерці з гробів вибігають, вітром на дах сідають, високої смеречини ловляться, за селом банують.

Були хати тесані, побої¹⁾ гонтові, вишневі сади, були повні перебійці, повні цари...²⁾

Оті печі, що село вигрівали, лежать тепер перевалені на снігу, як непоховані велетні з роззявленими ротами.

Ворон там сідає, хіба звір там навертає.

Такий чорний туск³⁾ б'є з тих челюстей, як із сірих великих могил.

Собаки села шукають, блудом ходять і виють на ліси, на гори.

Виходять з ліса два приземкуваті коні, кружають коло розваленної печі та ржуть і наслухають, чи газда не кличе.

1) Побій — дах гонтований

2) Цари — засіки.

3) Туск — жаль.

Виринає з-поміж звалищ чорний кіт і, вп'яливши свої пулькаті очі в коні, плаксиво зам'явжав, як до газдині, що по подюю молоко несе.

Неначе з-під грудки вибігла біла ласиця і щезла на снігу.

Підлетів воробець і, ховаючись в сухому листю поваленого дуба, зацвірінькав, наче-б на мороз скаржився.

З-над ріки заяць стрибнув через село у ліс напоперек.

Питається бистра ріка темного ліса, де поділося село?

Питаються гори вітру буйного, чи розжене всю тугу з-понад села?

Щось шепотом шепоче, щось шумить шумом, щось отік плаче по-над убитим селом.

Нема села, лиш цвинтар, а край цвинтаря одноока трупарня деб'я¹⁾ дише на морозі...

А мороз тріщить.

Одно мале віконце дивиться на тісарську дорогу через маленьку полонку серед ледяних квіток на шибі.

Ту полонку продуває висока, струнка, чорнобрива дівчина.

Дише синими губками на лід, гей-би на огонь дула, — і лід від того дихання уступається і скапує сльозою на долішні квітки замерзлої шиби.

¹⁾ Деб'я — ледве.

І робиться між квітками мале, як око, кружильце чистого шкла і показує дорогу.

Висока і, як старий дуб, грубезна баба сидить, гей дзвіниця коло печі і латає подертий байбарачок¹⁾ і відгаркується до бадіків²⁾, що стогнуть у мерві³⁾ на землі, як селедці на дні посудини.

З плечей дівчини упав на голови бадіків кусень старого ліжника і гола дівчина схиллася, щоби піднести одинокий свій загіток. Її кудлаті чорні косиці закрили її круглу молоду твар, а її груди, як дві грушці, звисали із синіх ребер над бадіковими головами.

Баба підносить своє подовгасте, звисаюче і набрескле лице і проклинає:

— Аби тебе бола⁴⁾ втела, ти гукле⁵⁾ виволане⁶⁾, чому не дуєш? Хочеш, аби кучмарі⁷⁾ знов нас минули? А я чим погодую отті бервена та й тебе, осоруго? Дуй мені раз коло разу та й в одно дивися крізь вікно, а ні, то марш звідси, най ті не вижу!

— Не бійти-си, вуйночко, я кучмарів не, втрачу, — боронилася дівчина, вигойдуючи по богацьки тихим голосом, як колисковою співанкою.

1) Байбарак — коротка сукняна одежа з рукавами.

2) Бадіка, бадьо — дядько.

3) Мерва — перегнила солома.

4) Бола — хвороба.

5) Гукле — роспусна жінка (лайка).

6) Виволане — вигнана.

7) Кучмар — той, що ходить у папасі (кучма — папах).

— Ще не вихірила-си, ще дрімаєш, — докидала баба як камінням, — бодай-би ті кучмарі поганили!

Дівчина слухала баби і одною рукою придержувала на плечах ліжник, а пальчик другої ручки клала в уста і нагрівши його, топила ним лід на шибі та й дула дальше і голубими вічьми дивилася через полонку на дорогу. Нараз йойкнула, наче-б на острій гвіздь станула. То рука лежачого у її ногах бадіки вхопила її за ногу і ціпко держала.

— Вуйно, дек¹⁾ сціпив мені ногу!

Баба схилилася до бадікового лица, потерла рукою чоло і, засвітивши огарок свічки, тримала її та вцитькувала дівчину, щоби не верещала, бо дяк конає і зараз пустить її ногу.

Дівчина дрожала, як сарна, на всьому тілі і скаржилася, що дякова рука студена вже, як лід.

Баба казала їй підоймити ногу, бо дяк уже весь застигає.

Дівчина сіпнула ногою, а дякова рука її вже не спирала.

Однак, дяк ще карався²⁾. То руки, то ноги, то лице, кидалися раптовно, як би все-редині струни уривалися. Твар³⁾ його ставала подовгастою, а ніс зробився спичастим,

¹⁾ Дек — дяк.

²⁾ Каратися — мучитися.

³⁾ Твар — обличчя.

гей клинок на білій стіні. Очі гей-би прижмурені. Вже не говорив, лиш тихенько і коротко гукнув і гикав.

Баба вияснявала, що дяк самому собі похорон відправляє, але вже говорити не змагає.

З-посеред лежачих бадіків піднеслося з мерви велике кругле лице, обросло сивим заростом, і заговорило:

— Я не навійтувався¹⁾ а ти, біднеку, не надекував-си! Прощей мені, дече! І другий раз! І третій раз! Нема села, не треба й нас!

Війтівська лисава голова впала назад у мерву, а баба здіймала свічку тричі вгору і давала знати, що дяк просить прощі, коби лишень біг простив. А відтак повістувала, що дяк вже покійничок. І голосила жалісно так, аби війт чув і видів, як вона вміє пожалувати і звеличити небіжчика, коли небіжчик їй свою царинку²⁾ відкаже³⁾. Надворі завив пес, а баба допевнювала, що то дякова собака за своїм газдою банує.

Війтові стікали сльози з натрудоватілого, воскового лица і крадьки ховалися у мерву, аби їх ніхто не видів. Бо дяк був його верствак⁴⁾ і приятель вірний і порадник певний та й його одинака Петра до хресту тримав.

1) Війт — сільський староста.

2) Царинка — обгороджений сінокос близько оселі.

3) Відказати — лишити за заповітом.

4) Верствак — одноліток.

Воли, як гóри, на крижму пригнав, бо газда був, честь умів собі стелити. Такий статок, така пишність гине у мерві на сирій землі, як той пес циганський! А за цим жалем вїйт переходив гадками до сина:

— То десь світами ходить надія моя одніська! — Присадкуватий, плечистий і груднистий бадьо зірвався з-під джерги¹⁾ і брався бігти, викрикуючи:

— Гримнули кіньми під стіньми, а Маріка де?

Баба накинула йому джергу на голову і поволеньки хилила його назад на підстілку та вговорювала, що Маріка доїть вівці та через час увійде д'нему. Хорий не давався і сіпався, але баба призвала дівчину до помочі і обі поклали бадя на мерву коло вмерлого дяка, якому баба устромила деревляний хрестик в руки на грудях.

— Накрий-ко, кумо, дівці з... рубом, найми' не світить ек ліхтарня!

— Аби - с здоров, куме, — одсержувалася баба, — що не гидуєш передницев, лиш з... в!

Коло вїйта заворушився на мерві довгий бадьо, що головою досягав одної стіни, а ногами другої. Його маленька, гей заяча, твар, на якій сходились разом і плескатиї ніс і короткий вусик і плоска долішня щока, глипала синіми очима на широколицого вїйта.

¹⁾ Джерга — покривало з вовни, попона.

— Єк днував, Тополюку довгий, сусідо любий, прислужнику церковний, — приподоблювався вїйт, що гиб говорити, а не мав до кого.

Тополук не відповідав, але руку встро-мив межі зуби і відгризав собі пальці, аж кров чюріла.

— Відойми, кумко, довгому руку, бо харчує, як буженицю ¹⁾ у Муська в Кутіх!

Баба розв'язала оберемок ріща і посторонком зв'язувала довгому Тополюкові руки, витолковуючи йому, що руки то не калачі плетені, ані не бануш ²⁾, ані не мачка кортяча.

— Віді ³⁾ заклев 'го хтос у погану годину, що таку тяжку лежу має, віді уколов когос у церквах, свічки не даючи, — узнавав вїйт, до куми звертаючись.

Кума перечила:

— Він червачька не настолочив, єк мід добриня був, його клетьба ні заклін не досегали, але горечка мачки забагає!

Баба заговорила і не покмітила, як станула на ногу Тополюковому сусідові. Цей сусід отік із сну збудився і застогнав на всю трупарню.

— Ба що ті так потинат', дзвінкий ровтарю, стрільче уважний, — довідувався вїйт, — але стрілець обертав на сіні свою, гей-би

¹⁾ Бужениця — в'ялена свинина.

²⁾ Бануш — страва з кукурудзяної муки на сметані.

³⁾ Віді — мабуть.

оленячу, твар спичасту з боку на бік і співучо вистогнував, що його головонька бідна.

Баба біла себе рукою по тій нозі, що на стрільця наступила і жалувала його теплими словами:

— Єго, саняку, що куля добиває, що бола розбирає.

Війт цікавився далше, наче-б з далекої дороги вернув:

— А скрипичник животіє, кумо?

— Аби ми здорові, куме!

— А кум Джемєга?

— Ого! Віді і його син покійник, бо коні сами вернули з форшпанів¹⁾ та іржуть селом, аж пуду дає.

— А Драган скривлений?

— У гробі.

— А Иван побожний?

— Пішов.

— Никифір-плотар?

— Акуратне.

— А Єлена Несторівна?

— Нема, брате!

— А твій, кумо?

— Відлетів соків мій ясний!

— А Дзвінничок мохнатий?

— Аді лежить за деком онде, доходить бідник!

— А Кіфяк мудрий?

¹⁾ Форшпан (нім. Vorspann) — підвода.

— Генде лежить самий, деб'я животіє.

— А дедя цієї дівчини, Андрусеків Петро дубовий, мій сват цукрений?

— Вперед вона, а в три дні за нею він микнув. А ся Анничька вже однов ногов переступила була за дедом, а я її калинков болу перетела:

Баба вказала очима на в'язку калини, що на клинку під темною стелею звисала і своїми грознами гарячку з хати спивала, аж упрівала.

— Урви-ко китицю, кумко, та кинь-ста, най собі рот загасю, — лакомився війт на ягоду червону.

Кума робила війтові волю і словами його підходила:

— А для кого я вже третю в'язку устарала, як не для свого кума солодкого, голуба срібного, начальника важненького?

— А коло кого я нічьми не сплю, за-для кого ватерку¹⁾ підкладаю, кому водиці до головки прикладаю?

— А на кого-ж мій кум свої лази²⁾ здасть, як не на свою кутаницю вірну, желібницю щиру?

— За чие здоров'ячко я, встаючи-лягаючи, поклони б'ю, святу землю цую?

Війт пізнавав, що баба лазу доправляється, але збував бабу словами:

1) Ватра, ватерка — огнище, багаття.

2) Лаз, лази — сіножать.

— Чей біг дасть, що я подужію, кумко, чей підведу-си. А тогди я свою куму пошаную хоч таланом,¹⁾ хоч грешним словом.

Баба клялася, що вона не наважилася на війтову відумерщину²⁾, але тільки із щирости радить йому відказати талан такому, що варта, аби відтак за його працею не грузили йому гріб тоті, що не варта. А гадками собі думала, що війтові смерть на бровах сидить і так само, як дякові та іншими ґаздам, улєкшила його болу лиш на короткий час, аби міг розпрощатися з білим світом і талан передати.

— Ти собі, черевачу³⁾, свеї, а смерть свеї! А твій рід вимер, а талан куда? Абих прем⁴⁾ лиш за слугу тобі була, то я твоєї землі варта.

Підійшла до голої дівчини і вмовлювала:

— Ти чула, Анничько, ек війт здавав на мене свої лази, свій талан, свою мізерію?

Анничка притакувала бабі, рада, що відпочинок має.

Баба уломила букатку жовтого малаю і передала Анничці, приговорюючи:

— Чому ти, дівко, не їш, лиш ростеш ек я заввишки? Набирай, небого, тіла, аби ті ґазда на талан забрав!

1) Талан — майно.

2) Відумерщина — спадщина, що лишилася від умерлого.

3) Черевач — людина з великим черевом.

4) Прем — зовсім, справді.

• Анничка обернулася до віка і, закривши лице ліжником, їла з долоні малай, аби ніхто не видів, що вона голодна.

Надворі заскомлів вийтів пес і гей-би вітався.

Анничка глипнула на дорогу, вергла з себе ліжник і одним скоком була в дверях, повістуючи, що козаки ідуть.

І вибігла голіська.

Баба веселіла і докладала у піч ріща, аби козаки ватру виділи, аби загрівалися і добріли та трупарникам харчів давали.

Підложила сіна дякові під голову, аби відразу мерця було видко, аби козаки смерть виділи

І міркувала:

— Буду їх просити, аби дівку вбрали, аби харчів лишили, аби дека поховали та й аби бабі чобітки здарували. Але не буду їм навпростець казати, лиш буду до цих трупів говорити, най козаки чують, най здогадають-си.

Ватра з печі літала по хаті, як мотіль білий. Здибаючися із смертію над головами бадіків, здригалася і ховалася у бабиних голубих очах, як у теплицях глибоких.

Війт пронир у гадках, а баба наслухала, коли Анничка уведе в хату козаків багатих.

Вийтів пес дає знати, що йдуть, бо б'є ногами у двері і знов підбігає і скомлить весело, ласиться, тільки що не говорить.

Відчиняються двері. Вбігає Анничка, як смерічка інеєм заморожена.

— Ану вгадайте, вуйно¹⁾, хто йде до нас?

— Ба хто-би, ек не кучмарі?

— І кучмар і ще хтось!

Баба зирк у двері.

Високий, як ясень, козак веде жовніра до хати, попід пахи тримаючи.

Війтів пес скаче жовніреві на груди, твар йому лиже, під ноги лягає.

Козак здоровкає бабу і питається, чи його добре справили до старости?

Баба відрікає, що тут трупарня, а козак вказує рукою на жовніра і питається баби, чи пізнає цього неприятеля?

Баба вдивлюється в твар жовніра, а Анничка передоганяє бабу.

— Вуйно, та це вуйків Петро!

— Котрого вуйка?

— Аді,²⁾ війтів Петро!

— Варє?³⁾ Та-же у Петра був хід май-май, був розмах у руках, був цвіт у лиці, була буйність, а це жовтий лист на крушині.

— Самий він, — припечатав жовнір, а козак посміхнувся, на Анничку споглядаючи.

— Ци я тебе, синку, мала сама розпізнати, коли тебе рідний дедя не пізнає.

— Рідний дедя? А де ж мій дедя? — питає жовнір голосом, що великої згуби шукає.

¹⁾ Вуйко — дядько, вуйна — дядина.

²⁾ Аді (скорочене диви) — глянь.

³⁾ Варє — невже.

Війт, що дотепер запер був дух у собі і проникав очима жовніра та пантеличився і завертав свої гадки від жовніревого лица, — розпізнав свого сина по голосі акуратно і, зібравши всю силу, підоймився із мерви. Але лежачи держала його гаками і не пускала. Рвався, сіпався і кидався, як на грані, але сила норувилася якби під строму скалу. Видобував з грудей замерзаючі слова і кликав: — А йди-ж ста, Петре!

Син стрепенувся, якби від грому, і скочив до деді. Але не доскочив. Станув як серед воли і шукав руками:

— Дедику мій рідний, де ви?

Війтове лице перекривилося з болю, а очі завірилися.

Вхопив за руки сина, як потопаючий ловить берег.

Син хилився і цілував дедеві руки.

А дедя досягав синове лице руками, брав його в долоні, тримав перед собою, як своє переболене серце і заревів, наче біль бардою перерубував:

— А де ти дів очі, Петре?

І як оком моргнути, війт замовк і поважився на свою постіль, гей перепиляний явір, а син шукав його руками і оправдувався, що свої очі лишив тісареві під Раранчем.

— Не збануйте, дедику, на мене, що-сми прийшов ід вам сліпцем темним, невидючим, аби вас відознати.

— Не думкуйте, не тускуйте, ручок собі не ломіт, серця не з'їдайте!

— Не видивлюйте собі старих очей у мої дві темні гаврі!

— Не гидуєте таким лицем дупловим, таким старчуком вічним!

— Бо я щесливий у бога, що-сми ваші слова почув, що ваші ручки цулую!

— Але не смію вас запитати, через еку неволю ви тут, дедику, а не у своїй хаті, межи своїм родом, на своїй постелі?

— Але буду вас розпитувати, мій дедику медіний, що болит вас дуже, що вам недо-года, ека вам лежа?

— Та дайте ручку, дедю, най-си і нацу-люю, най наобедую!

Дедя не відзивався, а жаль розпирав тру-парню.

— Дайте ручку, дедю!

Умішалася баба і прихилилася до віта душі надслухати:

— Пішло йму на бідку, тіло один синец студений, твар трумнена, дость того, що смерть'го потела та й решта! А ти, Петре, не вбивайся журов, не греби собі глину, бо аді твій дедик через стражунок пожив смерти.

Петро приклякнув і цілував дедеві ніжки, дедеві ручки та й затулював дедеві очі:

— Дедю мій прогніваний, дедю переболен-ний, дедю желісливий!

— Дедю перемучений, перетруджений!

— Прогнівив я вас своєв темностев, своїми дуплами.

— Утопила-си у желю великім, моя радосте найбільша, моя желобо, моя щьиросте, моя светосте!..

... Розсипався і пропадом пропадав Петро за своїм дедом, аж луна біла у стіни. Крижувався, дивився смутком і відходив від пам'яти. Микав собі чупер стрижений, по голові себе лускав, глушив хату ревом.

Опадами сходив з розуму.

А відтак схопився і разом обмінився. Отік замкнув своє серце залізним замком, отік колодою примкнув смуток, отік застигав у тузі. Отік вітерець здунув з него біль великий. Просив козака, аби не відходив і аби поміг для деді гріб викопати. Козак безпечив, його, що лишається на ніч та викопає війтові гріб і зробить домовину. А вуйну просив Петро аби пішла попа і дяка на похорон стокмити¹⁾ та й аби паламаря повернула, бо ще в по-душі дєдеві не дзвонено.

— Ей га, дивувалася баба,—ти, саняку, не знаєш, що попа ще перед-тогід взяли паничі до Талергофу, а гармати церкву й дзвіницю спалили і всю маржину і попаддю вбили.

— Куди ти взяв-си! Я тільки мир без па поховала, що гай! А дек лежить осьде в трупарні та нема кому яму викопати. А пала-

¹⁾ Стокмити (від токма — згода) — запросити.

мар у відорщі¹⁾ погиб на цю болу чорну. А ти гадаєш, що піп тут закрутив-си? Ніби тут є кому відправу робити, ніби є куди опроважети? Таже це все село тутечки! Як це колоддя повигибає, та й селу кінець. А з трупарні до гробу які опроводи? З-під смеречини та гайда в глину.

Баба забрала дякові свічку і перенесла її до голів вїйта.

— Ой я тобі файний поставничок засвітила, кумо, аби-с лежев файно!

Голосила над цим мерцем приязно та приповідала укладно і дякувала йому красними словами за то, що мав на її мозіль тяму і відказав їй ліс в Погарі.

Радувалася, що Петро то все чує й не противиться. А коли почула, що козак займеться похороном вїйта, прискочила д'нему і забагала:

— Аби деревище було писане, аби гріб був богацький! А ти Анничько, внеси смеречини, най вїйт лежить на зеленій фої!

Анничка просила бабу пошепки, аби її дозволила убрати сорочку та й корушину, бо їй стид голій перед Петром.

Баба гійкала на дівчину, що вона перед сліпцем стидається, а Петро скинув сиву мантю і просив дівчину, аби вгарнулася.

Баба добула з бочки сорочку і корушину і кинула дівчині в лице.

¹⁾ Відорщі — водохреща.

Анничка вибігла на двір і лиш на нозі обкрутилася, а вже вернулася убрана.

Баба жалувала, що Петро не видить, як дуже виросла Анничка і як дуже вона подібна до його покійниці Кіци, сестри своєї.

Петро поспитав, коли його Кіца померла, а баба розповіла йому, як уліті дуріла в селі битва, як гармати село розтрищили і спалили та його подругу і неню в хаті роздавили і пощіку ¹⁾ не лишили.

Анничка ближилася ід Петрові і доповіла йому те, що її найдужче обходило:

— Аді били раз коло разу, лиш гев та гев! Люди гадали, що они лиш ліси виломлюють, та й не тікали. А звір у село штрик, штрик! А гармати ек не зарують, ек не загевкають просто на село, на хати людські! А хати ек не пронируть в землю! Такі гели, такі вибоїни, хоть возом обертай! З маржини слід не залишився, не то з людей! Три дні піхали гармати село, як ступов. А моя неня післала мене до чюркала ²⁾ водиці. А я несу воду та й чую: грим! Дивлю-си, а нашої хати вже нема. Я кличу: нене! А коло мене на землі рука. Прибігають дедя з царинки та й пізнають, що то ненина рука. Та йка користь з того, що дедя лишилися. Прийшла чорна бола та й потела дедю так само, як тепер

¹⁾ Пощік — тріска.

²⁾ Чюркало — (джюркало) джерело.

твого. А я лежала та й виштрикла із смер-ти так, ек вуйна, на свою біду. Аді, вуйна — ріжеють мене в одно проти козаків, абих їх до трупарні принаджувала, аби хліба давали. А в тій гаврі¹⁾ де ваша хата була, я шукала Кіци або хоть єї обручки, а твої дедя покійні посміхнулися та й сказали: „У гробі живих не шукай, небого!“

Чорновусий козак слухав бабиного і дівочого оповідання і все притакував:

— Да, да, то Брусілов здорово наступав, от молодець Брусілов!—Росказував як Брусілов барабанив під Раранчем, як його дика дивізія з-ненападу перескочила через Волощину і прорвала неприятельський фронт і як він у бігу відобрав австрійському жовніреві цей кріс²⁾ з багнетом, який мав його проколоти, а який він ще й доси носить на пам'ятку. Показав той кріс бабі і остерігав, щоби його не доторкалася, бо набій не вистрілений,— а баба відпекувалася стрільби і, справляючи на стелю рукою, виявляла, що салдати з фронту під Чорногорою утікають і до трупарні повертають та лишають свої кріси, а вона ховає їх на подрі³⁾ та вже стільки напруталася, що стеля вгинається і вона рада би їх продати за хлібець божий.

¹⁾ Гавра — барліг.

²⁾ Кріс — рушниця.

³⁾ Подря, — горнище на стайні чи в коморі.

Козак чудувався, але прирікав бабі лишити муки і цукру, коли йому який кріс вдасться.

Анничка кінчила Петрові новини оповідати:

— А Лепшієвому Иванові гармати урвали ноги та й его взели до шпиталю. А ек привезли без ніг із Косова, то він дивит-ся на гори та й каже: „Ци я черепашка, чи червачок марний, що вже не буду горами ходити?“ — та ек не уфатит від салдата пушку, ек не поцілит себе у саму герланку!¹⁾ Та й лежить онде на цвинтарі коло мого деді під берізков білов.

Петро докинув, що з Лепшієвим Иваном разом парубочив, а Анничка повістувала дальше:

— А Василя Федуневого задавили наші на дубі коло капліці, бо він їм виніс коновку молока, а вони казали, що він шпігун. А Василь опівночі сидає на дуба і грає в сопівку дойни²⁾. А вуйна кажут, що тот дуб усхне від Василевого туску.

Баба уложила війтове тіло на зеленій смеччині і жалувала, що Петро не видить, як його дедя лежить гарно. Але війтову одежину сховала мовчки у бочку и кліпала на Анничку аби нічого про одежину Петрові не говорила.

¹⁾ Герланка — горлянка.

²⁾ Дойни — румунська пісня.

Козак узяв сокиру, пилу і рискаль та й, передавши стрільбу в руки Петрові, вийшов на цвинтар.

Анничка нагадувала, як Кіца визирила Петра з - під сонечка та у ворожки за него розпитувала, а ворожка сказала, що Петрові падеться жолудь. А Кіца казала, що то куля і плакала та рвала в лісі квітки і несла до церкви та клала на Петровім вівтарі.

Баба хвалилася, що біда навчила її також ворожити і вона знає, що Петрові падеться клотічка¹⁾).

Анничка хотіла дізнатися докладніше про ту клотічку, а баба відкликала її на бік і пояснювала.

— Та-же видиш, що він сліпий, а сліпцунів що найбільше треба, як не палиці? Коби я його дозимувала, а на-весні лиш покладу на дорозі та не переїмо того хліба, що люди намечуть!

Петро спер голову на стрільбу і чинився що бабиної бесіди не чує.

Анничка кривила своє смагляве личко і божилася, що Петро хліба просити не буде, хоть би мав і загинути з голоду,— а баба називала її дурною і казала, що вона сліпака не буде питати, а виведе на сонце і лишить на дорозі, бо сліпий має слухати видючого, коли хоче жити.

¹⁾ Клотічка — лихо.

Анничка почула в собі коло Петра більше безпеки і перечила бабі та відповідала, що світ ще не видів, аби богацькі сини улицями простягали руки, а тоді баба лютилася й голосно сердилася.

— Ей, га! що ми за кнезь великий! А ти не виділа, яких богачів наші на гаджюгах¹⁾ задавили? А ти де була, ек богачів з села на шибеницю гнали? А шибеничка май ліпша від старецького бука? Та-же то трета зима у війні сходить, а на хліб нема кому робити!

Плеснула Петра по плечу, і скаржилася, що Анничка корить її словами.

Петро підняв голову і заговорив, гей з просоння.

— Не варта жити сліпому, абих так здоров, що не варта!

З-над війтової голови рвався промінчик свічки до Петрового-ж лиця, кружляв на ньому і нагле затремтів, наче збоявся, та й блід і утікав швидко на цвітучі двома чічками Анниччині очі.

Анничка, вдивляючися в Петрове лице крикнула:

— Ой, єкий ти страшний, Петре!

— Страшний, саянку, бо очей немає. Генде²⁾ в хаті вибий вікна, то пуду дає, — не то, що очі у христінина, — вступалася баба.

¹⁾ Гаджюга, Гаджуга — молода смерека.

²⁾ Генде — онде.

На Петровому лиці виступали малі круглі рум'янці, як п'ятна червоні і, тремтячи, більшали, як брижі на воді.

— Аді, вуйко війт покійник, а не такі страшні, ек ти, Петре, — не виходила з дива Анничка.

Петро краяв себе жалем, як хліб гострим ножем:

— О тепер я тобі дякую, камрате²⁾ щось раяв сліпому домів вертати, але - с радив з мосту у ріку штрикати.

— Бо таке життя одна чорна нічка. А та нічка закрила гори, закрила полонини й зелені ліси.

— Най не кортить ті на верхи ногов ступити, лісами ходити.

— Най не забагає-си тобі ні деді, ні нені, ні любої душки, ні села свого.

— Ти хотів дома знайти собі друге сонце!

— А воно утікло від тебе!

— А воно згасло, як твій світ погас!..

— А ну, видовбай орлу очі, чи не тарахне собов у скалу кремінисту?

— А ну, вирви оленеві очі, чи не скочить у яр на пресподне?

— Бо коли ти став червачком, — то ти до глини належний, ти порошок на дорозі.

— Та же ти, мой, убив свого дедю своїми темними каглами.

1) Комрате (нім. kamerade) — товаришу.

— Та-же ти, сліпаку, людям пуду даєш!

— А ти чого пішов за тугов, ек пес за слідом газди?

— Йди-ко ти, небоже, за дедом на мандри!

— Бігай живко!

Підкликав сам себе і приподрював стрижену голову під цівкою козацької стрільби.

Посягнув у долину за язичок, і кріс¹⁾ луснув крізь його голову. Бризнула кров на стелю, ударив гук в стіни, впав Петро на землю. Верглася баба, закаменіла Анничка здригнулася трупарня.

І смерть перелетіла чорними крильми з деді на синове лице.

Отік легкий вітрець подув мигом по трупарні.

То Петрова душа летіла у село подивитися та побанувати.

Але схопилася з вугла дедева душа і її подогонила та й звернула на зелене смеріччя, аби селом не смутилася, аби не з'їдалася.

До трупарні вбіг козак, питаючи, хто вистрілив. А коли узрів на землі Петра і кріс верх него, зараз відгадав і закликав всю жовнірську долю. А коли його умістив коло деді, баба збувалася страху і, схопивши мантилю в бочку, подивляла:

— Ек файно лежать на смеріччю дедя і син, ручки навхрест!

¹⁾ Кріс — рушниця.

А відтак розкрила жовтий малай, а козак добув білу пляшку і вечеряли смачно та й кликав Анничку.

Але Анничка: ні та й ні!

А як козак поздоровкався з бабою пляшкою по шостому разі, тогди уступала з баби дубова твердість, і вона жалувала і вмерлих і тих бадіків, що коло вмерлих закутані лежали.

Розповідала козакові, які то заживні¹⁾ газди, а козак був зобашний, коли баба взяла з-перед нього пляшку і пустила частувати газдів. Підходила і припрошувала:

А ну-ко, скорней-си, куме, та покушей цієї чемериці, а подекуеш мені та й цьому газді з далекої України.

— А ну, загрій душу! А ну, отвори рот і потегни разок!

Куми не відзивалися, а баба пригортала їм з очей чупер²⁾ і шукала життя рукою, але що тільки дотулилася їх чола, скрикувала, падькалася і дивувалася їх тихому й невидному сконові.

А коли дійшла до Кіфяка мудрого, випустила з руки пляшку і, сплеснувши в долоні, жалібно скаржилася козакові:

— Ото, бадю, село геть вигибає!

¹⁾ Заживний — заможний; огрядний, гладкий.

²⁾ Чупер — чуприна.

А перед Анничкою баба зумівалася ¹⁾:

— Хоть іди гóрі, хоть іди долів, то з усього села, лиш ми дві живі, бо я тото не рахую, що світами брѣдять! Таки, бігме, село вигибає!..

¹⁾ Зумівалася — дивувалася

ПЕРШІ СТРИЛИ

Уже приморозки стали відморожувати варті вуха і старшеньких вояків заганяли до мужицьких хат, — а все-таки неприятель не вбігав у ці села, що над Черемошем повиросли.

Уже скрізь довкруги на долах видко було хмари димів та червону луну ночами, а Черемош збирав із своїх сил легінів¹⁾ і провадив їх до бранки до Путилова або розсівав по селах оборону.

Було так, що над Прутом скрізь уже газдував неприятель, а над Черемошем харчував ще старий газда.

Але всі села мали більшу вагу на старого газду, ніж на нового, і тому легіні з-над Прута ночами викрадалися з-під неприятеля і йшли до бранки до Путилова, або ставали за добровольців в котрому-будь селі над Черемошем і разом із справедливими вояками дожидали неприятеля, щоби почастувати його на дорозі кулями старих рушниць

¹⁾ Легінь — парубок.

або камінним плиттям або колодами і бerve-
нами, які були сховані на верхах по-над до-
рогою. Ці села над Черемошем угадували
своїми легінями, що неприяте́ль боїться їх
добровольців і засідок, ґрунів¹⁾ і верхів та
темних лісів над дорогою і тому обминає
цей небезпечний клин. В кождім селі росла
тут своя гордість супроти неприяте́ля, так
як росли ряди гірських добровольців - пу-
шкарів.

Але ще й тісарську оборону має кожне
село. У панотця або в школі сидів жандар,
що велів звати себе командантом і мав під
собою зо дві десятки старших вояків, яких
пушкарі звали ляндштурмаками.

Пушкарі слухали команданта, але скося,
і згорда дивилися на ляндштурмаків²⁾, що ані
одежі, ані обуви не мали, не були охочі до
бою, йойкалися і дрожали на студені та кож-
дого газди допитувалися, чи не знає і відає,
як довго потриває ця ненависна війна.

Село годувало свою оборону.

Пушкарі за харчі не дуже дбали, бо нені
і дівчата їх допантровували, а дома — небі-
дома, — але ляндштурмаки були на їду ласі
і харчували приязно. Звичайно були вони мов-
чаливі, а при їді веселішали і наломлювали
свій хорвацький язик до бесіди з газдами та

1) Ґрунь — верх гори, шпиль.

2) Ляндштурм (нім.) — ополчення.

розповідали про те, як з-під Новоселиці відступали, а відтак бої зводили і знов відступали і неприятеля в гори заманювали.

Зато в неділю мало село параду, бо командант напереді, а бородаті вояки за ним рядами машерували до церкви.

Тоді газдині розступалися перед церквою і робили воякам дорігу та й жалували їх, що такі темнолиці, голодні і дрантиві, — а бадіки¹⁾ поморгували на себе: „Аді, йдуть смучі²⁾ цуріки!“³⁾

— Молоді пушкарики чули в собі силу і сами дбали про пістолета, про рушниці і про те, щоби верхами уставити і присилити якнайбільше плиття і колод, готових до спаду на дорогу. Були жваві, бгачкі⁴⁾ і швидкі і до рушниці спритішні. День і ніч приготовляли оборону села, укріпляли камінним плиттям стрімкі боки дороги, майстрували потайні засідки, розбігали на розвідини і пазили⁵⁾ воєнного діла так, як це молодим ялося. Коли цуріки били поклони в церкві і гарячі мольби слали за негайне покінчення війни, пушкарі вбігали в церкву і повістували командантові, що неприятель підходить

1) Бадьо, бадіка — дядько.

2) Смучий — чортів.

3) Від. нім. zurück — назад (відступати) — звідси — цуріки — ті, що відступають.

4) Бгачкий — гнучкий, виткий.

5) Пазиги — пантрувати, стежити.

з долів доліських і мабуть хоче плями за-
крастися до села та хитрощами його здо-
бути, бо пронир у лісах, а дорогу минає.

Тоді село бачило в церкві воєнний алярм¹⁾,
бо командант у церкві голосно командерував
і роздавав прикази, а відтак пушкарі зганяли
підводи і що два вояки сідали на вози та й ра-
зом з пушкарями везлися напроти неприятеля.

Командант розкладав і примірював довгі
скла побільшаючи та глядів то за неприяте-
лем, то назирці за своїми вояками, що похо-
валися в драбинах возів за спину стоячих
пушкарів.

Бадіки і челядь розцікавлювалися дуже
і виходили з церкви та вірили, що командант
через те скло, яке вони звали окяном, ви-
дить далі, ніж вони голим оком і випитували
його, чи вже заздрів неприятеля. Командант
усе повістував з окяну, що видить дим, а в
димах неприятеля лише ледь-ледь, бо бадіки
заслонюють йому вид, — а в душі радувався,
що бадіки його обступили і перед хитрим
ворогом опарканили.

Кортіло бадіків також через окян подиви-
тися на неприятеля, але командант не зволяв
і сердився, коли бадіки допевнювали, що ті
чорні дими здіймаються з огнів, які розіклали
хорвацькі лянуштурмісти сусіднього села собі
на загіток.

¹⁾ Аляри (фр. *alarme*) — тривога.

Пушкарі живо покмітили, що як вояки, так само і командант побоюється неприятеля і на привіт йому бере все тільки окян, а не рушницю, — але саме тому згуста повістували, що неприятель появився близько села і або миче коням сіна із стога, або варить собі курятину у вдовиці на краю села. Тоді все був алярм, який кінчався окяном.

Але неприятеля не було, лишень газди підсміхалися.

Пушкарі мали свій фронт верхами гір по-над дорогою, а лянштурмісти мали свою касарню серед села в громадській канцелярії.

Селу було ненаручно доносити їду і воякам до касарні і пушкарям на фронт, але газдині годували з горшків і тісарське і добровільне військо, то за поману¹⁾, то за повинність. Поману робили ті газдині, що їх газди або сини також пішли на війну і десь у чужім краю за наживою по-під чужими вікнами коло чужих газдинь колядують.

Повинність ваготіла на цілому селі, бо і хорвати і пушкарі могли і самі собі від людей харчів набрати, а подруге, дивилися через пальці коли у кого застали вночі неза-ткані вікна, або коли хто випрошувався від підвод.

Спершу не всі знали, що невільно з хати світла випускати, аж баба Хромейка навчила

¹⁾ Поманити — пообідяти.

село вікна ліжниками заставляти. Бо коли забанувала за сином - жовніром і виплакала собі серце та й померла, — то невістка спорядила її тіло на лавиці коло вікон і обсвітила як вівтар свічками, — а тоді прийшов командант із жовнірами в хату і забрав невістку та відправив сковану до міста. Чужі люди поховали бабу, а за невісткою слід загиб.

А старий Чюрей навчив людей рот замирати. Вертав із долів із донькою та й попав у місті. Лиш конині дав їсти, лиш перехрестився, аби похарчувати, — а перед ним на другім боці за дорогою гальман¹⁾ народу і війська. Питається він бородатого вояка, чого нарід збігся, а вояк відрік, що мають вішати гуцула. Тоді Чюрея скортіло запитати, за що мають стратити того гуцула. Вояк відповів йому коротко: „За москаля“.

Дід не втерпів і дивувався: „Нащо чоловіка задурно тратити, та - же москаль світ годує!“

Вояк вхопив ті дідові слова і за часок дід гойдався синій поруч із гуцулом, — а донька сама домів вернула і дідову причку²⁾ розповіла.

Та й підводи навчилося село давати, відколи прийшла вістка, що полягли всі ста-

1) Гальман — натовп.

2) Причка — пригода.

ренькі бадіки, котрі в перших днях війни виїхали в підводи сами нарошно тому, щоб їх старість військові старшини пошанували і їх швидко домів відправили. Старшини загнали їх у сліпу долину, а неприятель витовк і газдів, і худібку, і вози.

Тому село робило волю і хорватам, і пушкарям, і поволі привикало до війни, гей до ярма.

Але прийшла Покрова — храмове свято...

Люди не дарують храму і зійшлися в село на відправу, як давніми роками.

Правиться відправа, аж церков дрожить, — тільки моздіри¹⁾ не гримають.

Примашерували в церкву і хорвати, і пушкарі. Напереді командант, гей павич.

Панотець проповідь говорить, як у лист піє, а все за військо, за добровольців.

— Ти, хло', сидиш у запічку, а він йде за тебе умирати!

— Ти жалуєш йому курку, а він за тебе життя не жалує!

— Ти спиш у джергах²⁾ та в подушках, а він на студенім плиттю³⁾ сокотить тебе і талану твого!

— А ти, газдине, не лінуйся його банушинов⁴⁾ та кулешков почастувати!

¹⁾ Моздір — мужчир, мортира.

²⁾ Джерга — покривало з вовни.

³⁾ Плиття — кам'яні плити.

⁴⁾ Бануш — страва з кукурудзяної муки на сметані.

— А ти, доню, не гидуйся жовніреві сорочку виполоскати!

— Пригостіте, приголубте, парафіяни, сю нашу оборону, аби тісар врадувався, аби Україна усміхнулася, аби наш край удержався!

— А ви, сторонські люди, набувайтеся і забавляйтеся грешно¹⁾, але води в рот понабирайте і не розповідайте неприятелеві, кілько у нас війська та й пушкарів кілько!

На згадку краю і України бадіки попісніли, бо жаль їм стало за цим зеленим клином над Черемошем.

— Вже нема спасу, коли панотець за цей край потерпає, — пояснювали бадіки напошепки панотцеву бесіду.

А газдині м'якли, як хустки, і допевнювали себе крізь плач, що хоть куда сходивби, то таки нема понад сей край красний та запашний та веселий!

Храмові гості зацікавилися панотцевою бесідою і стали перешіптуватися з бадіками про те, що над Прутом неприятеля, як трави та листу, та що він отік присувається під се село.

Зачув ті шепти командант і вийшов з військом та пушкарями з церкви і став випитувати сторонських людей про неприятеля. — Одні рівняли неприятеля з темним лісом,

¹⁾ Грешно — виховано, учтиво.

другі із зорями на небі. А всі вгадували, що сьогодні він годен увійти в се село і збавити людям храм.

Командант приказав війську відійти до касарні, а пушкарів розіслав за підводами.

На дорозі показалися натерхані¹⁾ жидівські вози, що везли своїх наляканих пасажирів із дому в гори.

Командант поговорив із тими пасажирами і приказав своїм хорватам млівіч²⁾ спакуватися.

Пушкарі зігнали підводи, а командант здає їм телефон і велить собі телефонувати про кожний неприятелів крок та слухати приказів, які він надсилатиме з горішнього села.

— Мене і моїх людей кличе обов'язок на друге село, а ви, хлопці, матимете щастя скоріше здибатися з неприятелем. Стійте, як мур, як камінна скала напротив і бийте його на скамузь³⁾. Ломіть йому ноги, розчереплюйте йому голови, витачайте його камінним тачилом? аби не підвівся. Йде на вас нагайка, а ви її настолочте ногами. Леда хвиля, жде вас слава!

Пушкарі горіли. Здригалися, як олені, і обзиралися, чи не видно вже неприятеля, щоби його в саме чоло ударити. Як одною

¹⁾ Натерханий -- навантажений.

²⁾ Млівіч — миттю.

³⁾ Бити на скамузь — на скалки бити.

рукою піднесли вгору чорні шапки і крикнули дзвінко:

— Слава нашому керманичеві!

Командант, що сидів уже на возі, піднісся, витягнув шаблю і, вимахуючи нею, гукнув у відповідь пушкарям:

— Гурра тісареві!

Пушкарі повторили.

— Гурра Україні!

Пушкарі повторили, а командант від'їхав із своїми жовнірами двома возами.

Пушкарі почули свою важність і розпустилися вулицями понад дорогу. Очима на дорозі, а руками смерть тримають.

Лиш стрілить пушкар, лиш пустить долів плиту, а життя гине.

Жде шварма...¹⁾

Рушниці держуть дорогу своїми очима...

Буде придибашка²⁾.

Але село храмує. Хатами за столами не містяться газди й газдині. Харчують, набувають, веселяться. Сопівки говорять жилами, а співанки б'ються крильми по шибах, аж вікна дрожат.

Газди з молодицями попліч позасідали і ведуть голосом по хатах, а руки плечима. Бо у храм і газдівська кров до челяди ласа. Тому самі газди рівняють себе у співанках

¹⁾ Шварма (нім. Schwarm) — лава.

²⁾ Придибашка — пригода, авантюра.

до заяця, що сидить на колоді і плете рукавиці, а з колоди до колоди та до молодиці.

Але молодиці однаково за пушкарів гадку мають :

Та кувала зозулиця в Сивоті в оплоті,

Чому хлопці не співають, бо що ж би їм в роті ?

А коли деді¹⁾ й нені жалували своїх синів, що через неприятеля збавили себе храму і не ївши колінкують на скалах понад дорогою, тогди молодиці стали газдів перемовляти, аби вийшли з ними ід своїм дітям та й аби'винесли їм страви і храмового пиття.

— Най-би легінів не млоїв голод попід серце.

— Най-би їм студінь не вигонила їх молоду душу.

— Най-би, їм молоді суставочки не заклакали на камінних плитах.

— Най-би неприятель не красив кремінь молодую кервою²⁾.

Слово за словом та й бисажки³⁾ таскали терх⁴⁾ на кичерю⁵⁾ та на ґруні ід пушкарям, мисливим стрільцям.

Салаш за салашем виходив на світ, на-вертав ід пушкарям і здоровкався пугарями⁶⁾.

¹⁾ Дедя — батько.

²⁾ Кервою — кров'ю.

³⁾ Бисажки — сакви.

⁴⁾ Терх — поклажа, в'юк (на коню).

⁵⁾ Кичеря — безлісна гора.

⁶⁾ Пугар — кубок.

Село храмувало на подвір'ю. Молодиці пишнилися.

Пушкарі зацитькували газдів і газдинь, але храм своє право має.

Відтак зумівалися пушкарі.

— Гей, хлб, що ті молодиці з нас роблять?

Деді подавали синам повні пугарі, а сини зрікалися пити, але за принукою молодиць ломили собі волю і цілували дедів в обі руки та й відверталися на бік і пили, а відтак дедям і молодицям честь віддавали.

Та й гостилися, та й харчували.

А як пушкарі заспівали, а молодиці за ними голосом повели, то все село збіглося, як бджоли до меду, і вкрило гору понад дорогою.

Плазувало село голосами по скалах та бердах, якби тесало сталевими сокирами дзвінкі протеси¹⁾ яворові.

А молодиці покиували пальчиками на пушкарів і виводили їх із розуму.

Ой, я хочу данцувати, а ви, люди, чуйте,

А ви, старі, розходіться, молоді ночуйте.

Флоери²⁾ під серцем скоботали.

Чобітки притупували і лупали кремністу землю.

Очі свічками світили.

¹⁾ Протеси — половини дерева, розрізані поздовш.

²⁾ Флоера — гуцулянська флейта.

Кучері вітром літали, молодичині ширинки¹⁾ з голів скидали, коси розплітали.

Пістолета лускали у сумерек вечірній.

Охота росла, як варта в смеречині.

Гора металася, підтрясалася, гуляла...

Раптом на дорозі: пук!

Гора долів ззирається.

А дорога: пук-пук-пук!

Гора завмерла.

Гей-би вітер подув, а два пушкарники відмахнулися, захиталися, далися на бік та й потич²⁾ повалилися.

Зойкнула чорнобрива молодиця, вхопилася за серце і як дзвінок упала на землю...

Гора йойкнула...

Дорога дала горі пуду...

Газди скочили боками на дорогу і загійкали на жовнів, що стріляють до людей, як до звірів.

Перелякані жовніри вилазили з придорожних окопів і перезнавали, чи багато неприятеля на горі танцює та вигукує, а газди сердилися і руки заломлювали.

Мой бре'. ляндштурмаки, та ви гезде шукаєтеся, а над Прут не вакаєте-си?³⁾

— То ви на нас з ненападу стріляєте, гей на вовків?

1) Ширинка — хустка.

2) Потич — сторчголов.

3) Вакатися — одважуватися, наважуватись.

— То ви нам наших синів убиваєте?

— На таку роботу лиш-би нахарькати!

Газди лютилися, а ляндштурмаки випрошувалися, що вони не тутешні, утікають із долішнього села перед неприятелем, а стріляли тому, що почули стріли з гори і гадали, що то неприятель на їх життя важить.

Та як вони просили газдів, аби були перебачні, та задки відступали і в темній мраці зезали.

А газди їх проклинали:

Аби вам путь пропала, цуріки безчесні!..

А з гори роґашями¹⁾ сходило у тузі село на дорогу.

Пушкарі несли на рушницях своїх обледенілих побратимів, а молодиці двигали на поясах тоту чорнобриву душку, що більше не дише.

Село шпоталося²⁾, дивом дивувалося, чудом чудовалося...

¹⁾ Роґаш — доріжка, викладена колоддям.

²⁾ Шпотатися — йти поволі, плентатися, спотикатися,

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	5
Село потерпає	19
Село вигибає	24
Перші стріли	49
